

Rómaiak, végvárok, lecsapolási tervek.

Rövid történeti bevezető a 18. század végéig

A Balaton vidékének története rendkívül érdekes, izgalmas és összetett is egyben. Már az őskorban lakott volt e vidék, később a rómaiak is felfedezték maguknak, majd Lacus Pelsonak nevezték el a tavat. Először Kr. e. 12-ben érkeztek meg a római légiók a mai Dunántúl területére, a tartományt később Pannóniának nevezték el. Pannónia magában foglalta az Alpoktól a Dunáig terjedő térséget. A jelentős nagyságú provinciát több alrészre osztották. Az északkeleti terület, Pannonia Inferior székhelye Aquincum volt. Peremén húzódott a természetes határ, a limes része, a Duna folyó. Ez a terület elsősorban katonai szerepet töltött be, gazdasági jelentősége kevésbé volt meghatározó. A balatoni térség némiképp kilógott a sorból, hiszen korán felismerték gazdasági értékét is. A létrejött balatoni kolóniák lakói elsősorban katonák, kereskedők, hivatalnokok, veteránok lettek. A fejlett anyagi és szellemi kultúra e vidéket is jellemezte: a fűtés, a vízvezetékrendszer, a fürdők, az úthálózat, az erődítmények, a használati tárgyak, a szerszámok, a fegyverek, a pénzek emlékei, nyomai nagy édesvízi tavunk mellett is fennmaradtak.

A Kr. u. 4. században Pannóniát már mint „gazdag és boldog” országot jellemezték a források, melynek a legfőbb exportcikke a gabona, a gyümölcs és a jószág lett. Egyes történetíróink mítoszokat szőttek e kor köré. Régi útikönyvekben olvashatunk arról, hogy a rómaiak kedvelt üdülőhelye a Balaton volt, s hogy Tiberius császár több nyarat is eltöltött itt, vagy Néro császár parancsára itt fojtották a tó vizébe nagynénjét. Mindezek természetesen csak legendák, de egyes motívumok a 19–20. századi irodalmi művekben is felbukkannak.

A kora középkor idején az 1055-ben alapított tihanyi apátság működése évszázadokon át meghatározta a környék életét. A 13. században kiépült a balatoni végvárrendszer, amely nagyban hozzájárult ahhoz, hogy e vidék viszonylag későn került a török kezére. A 18. században több terv is született: nem igazán tudták, mit is kezdjenek a tóval: lecsapolják, feltöltsék vagy miképpen hasznosíthatnák. 1776-ban Krieger Sámuel mérnök, térképész készítette el a Balaton lecsapolási és kiszárítási tervét. Elképzelése alapján a víz elvezetését követően csak egy kis csatorna vezetett volna végig, a tó közepén, ezt használták volna hajózásra. Krieger Sámuel a tervhez megrajzolta a Balaton pontos térképét, amely kiváló munka, jól szemlélteti a tó 18. századi állapotát. Krieger egyébként három tervet készített a Balaton és a Sió szabályozására: az első tizenegyezer, a második tizenkilencezer, a harmadik már százharmincezer holdat vett volna el a Balatontól. Krieger igencsak elgondolkodtató tervének oka a „termőföld-éhség” volt, amely jellemezte a korszakot. A Balaton így csak a Dráva-Duna vízi útszakasz egyik csatornája maradt volna. A terv végül – a környékbeli birtokosok tiltakozására – mégsem valósult meg. A Balaton helyzete és

* A folytatásokban megjelenő tanulmány 1. része a Magyar Művészeti Akadémia ösztöndíjas programja keretében készült.

állapota a 18. század végére meglehetősen sok kérdést vetett fel. (A 19. század történeti kérdéseit részletesen majd a következő fejezetben mutatom be.)

A Balaton 19. századi történetének sajátosságai

A Balaton történetének legszínesebb fejezete kezdődött meg a 19. század első felében. A nagyfokú fejlődést nagyban elősegítette a reformkor lendülete, majd a dualizmus viszonylagosan kiegyensúlyozott gazdaságpolitikája, a „boldog békeidőknek” nevezett időszak kedvező feltételrendszere. Az általánosan kedvező politikai háttérhez azonban a helyi szintű reformok és reformerek is nagyban hozzájárultak.

A 19. század elejére Gróf Festetics György Keszthelyen megalapította Európa első mezőgazdasági felsőfokú intézményét, majd helikoni irodalmi ünnepeket, költőversenyeket szervezett itt. A reformkorban Balatonfüred vált az ország egyik szellemi központjává. A kor arisztokráciájának képviselői mellett neves írók, költők, közéleti személyiségek – Vörösmarty Mihály, Wesselényi Miklós, Kossuth Lajos, Széchenyi István – is megfordultak a Balatonon. A társadalmi és a társas élet valamint a füredi savanyúvíz nagy vonzerőt jelentettek. A tóban való fürdőzés ekkor még nem vált megszokottá, hiszen a korszak vendégei nem igazán tudtak úszni, így félték is a nagy tótól.

A balatoni vízi közlekedést a Kisfaludy Sándor költőről elnevezett gőzös vízre bocsátása oldotta meg. Kossuth Lajos és Széchenyi István összefogásaként tette meg első próbaútját a tavon, 1846-ban. 1848-ban, Garay János megírta az első Balatonról szóló verseskötetet, *Balaton-i kagylók* címmel.

Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc némiképp megtörte a Balaton fejlődésének ívét. Igazi mérföldkőnek számított az 1861-es esztendő, amikor megépült a Pest-Budát Nagykanizsával összekötő vaspálya, s mindez új utakat nyitott a Balaton déli parti települései számára. Az igazi balatoni fürdőélet az 1860-as évektől kezdődött. A vasúthálózat kiépülésével számos virágzó fürdőtelep született meg a Balaton déli partján: Siófok, Földvár, Boglár, Lelle, Fonyód hívogatta már a nyaralni vágyókat. Széleskörű Balaton-kultusz kezdődött, sorra épültek a villák, nyaralók, szállók. Híres emberek vásároltak nyaralókat a tó partján. Füredre költözött a korszak írófejedelme, Jókai Mór, s itt nyaralt Blaha Lujza is. Krúdy Gyula szintén többször megfordult erre, főként Siófokon. Elterjedtek a vízi sportok, igen népszerűvé vált az evezés és a vitorlázás. 1882-től rendszeres vitorlásversenyeket rendeztek a tavon. Szekrényessy Kálmán katonatiszt 1880. augusztus 29-én először úszta át a Balatont Siófok és Balatonfüred között. Mindezzel hagyományt teremtett. Ezek a mérföldkövek meghatározóak a térség életében és visszaköszönnek majd a művészi alkotásokban egyaránt, lényegében tematizálják a híreket, irodalmi és képzőművészeti alkotások ihletforrásaivá váltak.

Jelen tanulmány nem helytörténeti munka, hanem azokat a nagyobb összefüggéseket vizsgálja, amelyek egy része spontán módon, másik része helyi kezde-

ményezések, valamint országos hajtóerők hatására valósult meg. Mindezzel párhuzamosan szeretném bemutatni azt a folyamatot, amelynek során végigkövethető, hogy a viszonylagosan beépítetlen, kies táj hogyan válik a 19. század végére folyton változó fürdőhelyszínekké. Hogyan jelenik meg mindezzel párhuzamosan e vidék kultusza, miképpen válik a magyarság számára is ún. mare Hungaricummá?

Mindez a folyamat azért is érdekes, mert a Habsburg Birodalom, később pedig az Osztrák-Magyar Monarchia részeként számos, jóval fejlettebb határon belüli fürdőhellyel, üdülőhellyel kellett felvennie a versenyt a Balaton vidékének. Mindemellett azért is sajátos a korszakban a tónak és vidékének a helyzete, mert nemcsak három vármegye osztozott rajta, hanem nagyon vegyes tulajdonviszonyokat mutatott. Minderre legjobban Eötvös Károly, a Balaton egyik legkiválóbb krónikása igen részletesen világított rá: „A Balaton egész terjedelmében magán tulajdon sokkal inkább, mint a felső-olaszországi és svájci tavak. A part minden része s a víznek is egész fölszíne képzelt mesgyékkal ellátva, telekkönyvileg egyes birtokosok nevére van fölvéve. Veszprémmegyében tulajdonosai: Almádinál és szemközt Siófoknál a veszprémi káptalan, Vörösberénynél és Kenesénél a vörösberényi alapítványi uradalom, Balatonfő-Kajárnál a nemesi közbirtokosság és a gróf Zichy család. Zalában tulajdonosok: Alsó-Örsnél a nemesi közbirtokosság, tovább Balaton-Füredig a veszprémi káptalan, ezen túl a gróf Esterházyak pápai ága, a füredi nemesi közbirtokosság s a tihanyi benzés apátság. Ettől nyugatra két kisebb nemesi közbirtokosságot kivéve, a veszprémi püspökség, a herceg Esterházy család, a szigligeti báró Putttheány, gróf Deym és gróf Forgács és a Freystädter családok birtoka következik, majd óriási vonalon a Balaton egész délnyugati részén Somogy megyéig, sőt még e megyében is a keszthelyi gróf Festetich család a tulajdonos, sőt a harmadik öblözet, a Kis-Balaton, egészen ennek a tulajdona, alig engedve valamit néhány kisebb birtokosnak. Somogy megyében a gróf Hunyady, Jankovich, Zichy, Széchenyi és Wodiáner családok s néhány kisebb nemesi közbirtokosságot kivéve, a tihanyi apátság s megint a veszprémi káptalan a Balaton magánjogi ura. Az összes tulajdonosok száma tehát mintegy 25-re rúg. Ezek gyakorolják a halászatot, ezek élvezik az egyéb haszonélvezetet, ezek tulajdonai a parti fürdők, s ezek engedélye nélkül a gőzhajók és yachtok járása sem volna lehetséges. A közjog a Balatonra nézve az államnak semmi jogot fenn nem tartott, de nem tartott fenn a közönségnek sem, se fürdeni, se hajózni, se – mikor a felszínt jég borítja – tengelyen járni vagy szállítani rajta. A tulajdonosok mindamelllett a közönséget e jogok gyakorlásában legkevésbé sem gátolják, s a közönség megszokta, a halászatot és nádlást kivéve, a Balatont köztulajdonnak tekinteni.” (Eötvös Károly: *A Balaton tava*. In *Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képből*, <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/OMMonarchia-az-osztrak-magyar-monarchia-irasban-es-kepben-1/dunantul-3EFE/a-balaton-tava-eotvos-karolytol-4505/?list=eyJmaWx0ZXJzIjogeyJNVSI6IFsiTkZPX0tPTlIfT01Nb-25hcmNoaWFFMSJdfSwgInF1ZXJ5IjogImJhbGF0b24ifQ>)

Helikon, Georgikon, Festeticsok – Keszthely sikertörténete

A történeti sort természetesen Festetics Györggyel (1755–1819) indokolt kezdeni, kinek szellemi hagyatéka, s mindaz, aminek alapjait Keszthelyen és vidéken lerakta, a mai napig éltető örökségként van jelen e vidéken. A kalandos életű gróf figyelme az 1800-as évek elején – amikor ismét összetűzésbe került a Habsburgokkal – fordult a keszthelyi uradalom irányába. Miután megfosztották kamarási rangjától és az udvarból is kitiltották, nem maradt más hátra számára, mint a keszthelyi uradalom és vidékének intenzív fejlesztése, amely a kezdeti nehézségek ellenére igazi sikertörténeté vált. Elsőként a birtok adósságainak rendezését kezdte meg, majd a birtoktest nagyságát is gyarapította. Gazdálkodásának pénzügyi alapját a juhtenyésztés és a gyapjúkereskedelem adta. Mindehhez hozzájárult az is, hogy kiváló szakemberekkel vette körül magát.

Uradalmainak jószágigazgatója, Nagyváthy János a korszak legnagyobb tudású mezőgazdasági szakemberének számított. A gróf hamar felismerte azonban, hogy megfelelő képzésre lenne szükség ahhoz, hogy a mezőgazdaság fejlődhessen, ezért alapította meg 1797-ben a Georgikont, Európa első felsőfokú agrároktatási központját, ahol számos, rangos képzés zajlott (pl. gazdatisztek, uradalmi ügyvédek, erdészek, mérnökök, vincellérek, ménesmesterek, geodéták oktatása).

Mezőgazdasági reformtevékenysége mellett Festetics mecénási vállalásai szintén igen kiemelkedők: 1795-ben megnyitotta kapuit az általa létrehozott csurgói református gimnázium, 1800-ban pedig Keszthelyen már hét iskola működött a gróf jóvoltából. Mindemellett két legnagyobb vállalása a Magyar Minerva sorozat kiadásának támogatása és a napjainkban is minden évben megrendezésre kerülő helikoni ünnepség bizonyult.

A Balaton első hajóflottáját is ő alapította, a fenékpusztai műhelyben készülő vitorlás- és komphajók (pl. Bori Antal, Pali, Fecske, László, Juditta, Stella) közül kiemelkedett a Phoenix, amely az egyik leghíresebb lett a magyar hajózástörténetben, hiszen a Phoenix már menetrendszerűen szelte a habokat, a személyszállítás mellett fontos szerepet töltve be a bor- és a sókereskedelemben is. A Keszthelyhez közel fekvő Fenékpusztán nemcsak a hajóépítő műhely vált országos hírűvé, hanem a Festetics-ménes és az itt rendezett lóversenyek.

Festetics György nemcsak Keszthelyt virágoztatta fel, hanem a hévízi tó felútása is neki köszönhető. Az addig elhanyagolt, de igen értékes vízi gyógytavat útépítésekkel, fürdőház létesítésével, a mocsaras területek feltöltésével, vendégfogadó megnyitásával virágoztatta fel. Ekkoriban már fürdőorvos is szolgálta az ismertté vált tónál a betegek gyógyulását. Ezen sikorsorozatba illeszthetők a helikoni ünnepségek (1817-től), melyeket a kor neves íróival, költőivel évente kétszer rendeztek meg. Az elsőt mindig februárban, a császár és király születésnapján tartották, míg a másodikat májusban, a georgikoni vizsgák idejére szervezték. A 1800-as évek elejére Festetics és a Habsburg-udvar rossz viszonya is oldódni kezdett, majd az uralkodó visszafogadta kegyeibe, és kamarási rangját is visszakaphatta.

Festetics nemes és korszakalkotói tettei még hosszan sorolhatók. Könyvgyűjteménye európai szinten is unikálisnak számított, Keszthelyen nyomdát alapított, a göttingeni királyi akadémia és a badeni gazdasági egyesület tagjává választották. Jó kapcsolatot ápolt a korszak közéleti és írószemélyiségeivel, számos dicsőítő vers született róla a helikoni ünnepek alkalmából. Cséby Géza, a Festetics-életmű kiváló irodalomtörténész-kutatója a következőképp összegezte a gróf szerepét: „A kortársak, majd az utókor megítélése a grófról felemás volt, amint a kor is, amelyben élt. A feudális mecénás, aki könyörtelenül behajtotta a neki járó adókat, de aki – ha fontosnak tartotta – a magyar oktatásért és művelődésért, a gazdaság modernizálásáért pénzt áldozott. A nemzet felemelkedésében játszott szerepe miatt mindenképpen előfutára unokaöccsének, gróf Széchenyi Istvánnak.” (CsÉBY Géza: *A keszthelyi Helikon*, Zalaegerszeg, 2017, 318.)

Festetics György 1819. április 2-án bekövetkezett halála után fia, Festetics László (1785–1846) folytatta az életművét. Ő is méltó maradt az apai elgondolkodásokhoz: fejlesztette a Georgikont, támogatta a magyar kultúrát, mecénásként részt vett a balatonfüredi kőszínház létrehozatalában.

A balatoni gőzhajózás beindulásával Keszthely is jobban bekapcsolódott a tó vérkeringésébe, a város mind több látogatót vonzott. „Keszthelynek szép jövődöt ígér a nagy Festeticsek méltó unokája tolnai gróf Festetics Tasziló – olvashatjuk egy tudósításban –, a mostani majoresco, s a balatoni gőzhajózás. Keszthelyen a méltóságos grófról mindenki lelkesülten beszél, miben a jövődönnek szép záloga rejlik. Az igen szép angol kert nyitva áll. A Füreden mulatóknak Keszthely kellemes kirándulási pontul szolgáland; a gőzhajói utazók kényelmes ellátásáról az uradalom már is gondoskodott.” (HALLGASS Benjámín: *Utazási töredékek*, In *Életképek*, 1847/22, 708.) Keszthely a 19. század végére már nemcsak a Festetics-uradalom központja, hanem üdülőhelyként is működött. Megépültek a díszes hotelek, a fürdőházak, az öltözőfülkék, idővel Keszthely vált Balatonfüred és Siófok mellett az egyik legfontosabb fürdőhelyi központtá.

Reformértelmiség, gőzhajójárat, savanyúvíz – Balatonfüred sajátos útja

Kezdetben Balatonfüredet nem a Balaton, hanem savanyúvize tette híressé. Régóta használták gyógymódként, a 19. századtól a polgári fürdőközönség a savanyúvíz-fogyasztás miatt kereste fel nagyszámban a fürdőt. Oesterreicher Manes József, füredi fürdőorvos a savanyúvízes gyógykúrákat 1822-ben ún. balatoni hideg fürdőzéssel egészítette ki, de a tóban való hosszas időzés ekkoriban még inkább egyfajta gyógymódszerként, és nem kikapcsolódásként szolgált. A savanyúvíz-kúrákat a 19. század végére kiegészítették a balatoni fürdőzéssel, az iszappakolással, a tejsavó- és szőlőkúrával valamint ún. érvágással és purgálással.

Balatonfüred azonban más pozícióból indult, mint pl. Keszthely, hiszen a fürdő a tihanyi apátság tulajdonában volt, és kezdetben az apátság bérleti szerződés keretében üzemeltette. Azonban a bérlők tevékenysége nem mindig bizonyult kielégítőnek (tűzeset, elégtelen ellátás, nem megfelelő higiénia), ezért az 1834-es fürdői tűzesetet követően az apátság saját kezelésbe vette a fürdőit, és 1835-ben kinevezte Écsy Lászlót fürdőfelügyelőnek a füredi fürdő vezetésére.

Balatonfüred 19. századi fejlődéstörténetének sajátosságát nem csak az apátsági felügyelet, a savanyúvíz által nyújtott különleges pozíció, a fürdőtelep és az épített környezet folyamatos fejlődése, fejlesztése adta, hanem a korabeli reformértelmiség helyi szerepvállalása is. A fürdő kedvező adottságai miatt az 1820-as és 1830-as években rendszeres látogatójává vált a hazai reformértelmiség, élükön Kossuth Lajossal és Széchenyi Istvánnal. Kettejük – a jó helyzetfelismerésből adódóan – kezdeményezésére indulhatott el a tavi gőzhajózás, amely fontos állomása a Balaton fejlődéstörténetének. Kossuth Lajos a Balaton és Füred fejlesztésének szükségessége ügyében írta meg azt a neves fürdőlevelét, amelyben – több fontos felvetés mellett – már megfogalmazta a hajójárat szükségességét: „20 mérföldnyi sima út, nagyobb, mint némely vármegye, mint némely fejedelemség, s a honnak legszebb vidéke által körítve, s rajta mégis egyetlen egy hajó sem libeg, kivevén talán a füredi séta ladikot, vagy egy nyomorult halászcsónakot. – Volna csak másutt tó, amarra nyugat felé, s virító városok körítenék, s fürge gőzösök ünnepelnék rajta az emberész diadalát, nálunk hacsak egy bogarászó fecskecsoport nem röpked fölötte, élettelen, s henye, mint egy roppant sír. Mi isten átka van e nemzeten?” Ám azt is megállapította: „Szép ez a Balaton, szép mindenkoron: szép, midőn csendes s foltonkint színét változtatgatja; szép midőn medre mélyéből a vihar közelgetését haragos zöld színt öltve jelenti [...]; de legszebb, multhatatlanul szép, midőn a kelő nap az első sugárt, vagy a teli hold a bájos fénycsomót göndör vízszinén végiglövellí. Ki a mindenható mosolyát egy földi képben látni sóvárog, ezt nézze meg.” (KOSSUTH Lajos: *Caleidoscop. V. Balaton-Füred juliusban*, *Pesti Hírlap*, 1842. augusztus 7, 557.)

Hasonlóképp vallott Széchenyi is, a *Balaton* gőzhajózás című tudományos röpiratában: „Munkafáradt ember, ha a Balaton víztükrét meglátja, új életkedvet érez ereiben csörgedezni. A tenger, igaz, nagyobbszerű látvány, de komolysága miatt, ha kereskedői szempontból nem is, sok más tekintetben bizony nem egy »nagyobb tó« kelleme mögött áll, úgy hogy nyári lakhelynek, még kérdés, nem ér-e fel egy kies tó szelíd s kivált művelt partja, mind azzal, mit a zordon tenger közelléte ajánlhat.” (SZÉCHENYI István: *Balaton* gőzhajózás, Pest, 1846, 12.)

Mindezzel egyidőben létrejött a Balaton Gőzhajózási Társaság, melynek részvényei egyre gyarapodtak, így tehetette meg a tavon első próbaújtját a Kisfaludy Sándor íróról elnevezett gőzös 1846-ban. A rendszeres hajójárat 1847. március 10-én indult el. A Kisfaludy 300 utas szállítására volt alkalmas. I. osztályú termét Széchenyi felesége, Seiler Crescence, osztrák grófnő ízlése szerint alakították ki: fehér és arany belső burkolattal, mahagóni oszlopokkal, tükrökkel díszítve. A Kisfaludy gőzöson két hajózási szakember teljesített szolgálatot: a kapitány és a gépész. A hajón ebéd-

ló, könyvtár, parkettás padló, párnázott ülések, fűthető szobák szolgálták az utazók kényelmét.

Az 1848–49-es forradalmat és szabadságharcot követően 1852-ben kezdődött ismét a rendszeres gőzhajójárat a Balatonon. Ferenc József a szabadságharc leverését követően először 1852-ben látogatott el Magyarországra, s ekkoriban utazott az első tavi gőzösön is. Később Ferenc József 1857-ben újból Magyarországra látogatott, augusztus 13-án a Kisfaludyn hajózott Keszthelyről Balatonfüredre. A korabeli képeken a hajót lobogódíszben ábrázolták. Kétfejű sasos császári zászlók mellett nemzetiszínű lobogók díszítették a fedélzetet. A magyar zászlók sávjában »Kisfaludy« felírást, a másik zászlón pedig a Balaton Gőzhajózási Társaság rövidítését olvashatjuk. A képet sok külföldi lap is leköszölte, így az első balatoni gőzhajó és neve – képtelenesen bár –, de bejárta Európát.

Azonban nemsokára a kikötők és a Kisfaludy hajó is pusztulni kezdett. 1855-ben már a hajó elárverezéséről és a Balatoni Gőzhajózási Részvénytársaság feloszlásáról beszéltek. A Kisfaludy gőzös utasaival pedig 1866-ban megfeneklett a siófoki partoknál. A Kisfaludy 1869-ig fatestű gőzösként tette meg útjait, majd vastestre cserélték, 1887-ben pedig végleg kivonták a forgalomból. Utolsó előtti hajóskapitánya a híres és legendás hajózási szakember, színész, valamint író, Keöd József volt.

Visszakanyarodva Balatonfüred történetéhez: 1889 júniusában nagy esemény történt Balatonfüred életében: a fürdőévad nyitányaként a nagyközönség használatba vehette azt a modern fürdőházat, amelyet Czigler Győző, neves építész tervezett. A bencés rend tulajdonában lévő füredi fürdőtelepen már az 1820-as években állt egy kisebb méretű fürdőház, de ez a későbbiekben nem elégítette ki a fürdőzők növekvő igényeit, hiába bővítették és újították fel. Végül 1879-ben egy vihar elsodorta a házat. A vendégek azonban nem maradhattak fürdőház nélkül, ezért megépítették azt a korszerű faépületet, amely egészen a II. világháború végéig szolgálta a füredi fürdőzők igényeit. A tizenkét tornyos fürdőházat – melyet több száz tartócölöp támasztott alá – már messziről lehetett látni, és a partról fahídon keresztül lehetett elérni. Benne közös fürdőmedencék, öltözésre alkalmas fülkék, valamint magánfürdőszobák is voltak. Akik nem tudtak úszni, szintén igénybe vehették, nekik a vízbe engedett kosarakat tartottak fent a fürdőház területén. A fürdőház homlokzatát Czuczor Gergely disztichonja díszítette, fürdésre csábítva az odaérkezőket: „Lelked szép erejét a sors hullámai edzik, / E tó testednek / Nyújtván üde életerőt” (1866).

A század végére Balatonfüred már az elsőrendű magyar fürdők közé tartozott. Több nagy szállójában és a nyaralókban közel 600 szoba állt a nyaralni vágyók részére. Évente ekkor már több mint 2000-en keresték fel iszapos vize s a Ferenc József-kútból folyó savanyúvize miatt.

A vaspálya, kéjutazások, a déli part felfutása

Mielőtt a balatoni fürdőhelyek vázlatos történetét tovább folytatnánk, egy lényeges mérőföldkőnél szükséges elidőznünk. Ez pedig az ún. déli vaspálya, azaz a déli vasúthálózat megépítése, amely a Balaton – elsősorban déli partjának – életében új fejezetet nyitott.

A vasútvonal építésének terve már 1855-ben megfogalmazódott, majd megkezdődött a tőkés befektetők és a Balaton környéki megyék versengése, hogy a vasútvonalak irányba merre vezessen. Az 1850-es évekre rajzolódott ki a terv, hogy a somogyi partokon fog végigfutni a vaspálya. Hamarosan a Császári és Királyi Déli Államvasút irányításával elkezdődött a nyomvonal kiépítése a két végpont, Buda és Nagykanizsa között. A munkát 1859 februárjában indították el a Balaton parti szakaszon, a 221 km-es vonalat végül 1861. április 1-jén nyitották meg az utazóközönség előtt. A természeti csapások végigkísérték az építkezést, elsősorban a Balatonnal kellett megküzdeniük a kivitelezőknek. 1862 tavaszán már jelentkeztek a problémák: a jégzajlás és a hullámverések, a Balaton vízszintjének emelkedése tönkretette a töltést, ezért sürgősen megoldást kellett keresni. Hamarosan megkezdődött a hatékony vízszintszabályozás és a Sió faszilip felállításának tervezése. Mindennek eredményeként 3 láb (0,92 m) nagyságú lecsapolás történt meg a Balatonszabályozó Társulat – gróf Zichy Ferenc elnökletével – hatékony koordinálásával. Így 1863-ban már Siófok is kaphatott vasútállomást, addig csak Szántódon, Boglárán és Szentgyörgyön működtek indóházak. A túlpartra a Kisfaludy gőzös szállította az utasokat az 1864-ben megépített siófoki mólóról. Addigra azonban már a dél-balatoni települések megkezdték a vasút okozta előnyök kihasználásával a fejlesztéseiket, és lényegében idővel ezzel konkurenciát is teremtettek a dalmát tengerparti nyaralásoknak. Fontos még megemlíteni az 1896. július 15-i dátumot is, amikor a Kaposvár-Fonyód vasútvonal is bekapcsolódott a Balaton minél hamarabbi elérésébe.

A Déli Vasúttársaság már 1862 nyarán hajnali 5-kor ún. balatoni különvonatokat indított Budáról. A szerelvény 8.45-kor futott be Szántódra, ahonnan az utasok 10 órakor érkeztek meg Füredre. Ezt a szántódi megállót váltotta fel 1863-tól a siófoki állomáshely. A korszakban kéjutazásoknak is nevezték ezeket a tavi vonatozásokat. A *Pesti Napló* 1870 májusában már a következő hirdetést tette közzé: „Dr. Mangold, Balaton-Füred derék fürdőorvosa pünkösöd első és második napján kéjutazást rendez a regényes Balaton-Füredre. Az utazók pünkösöd vasárnapján félhat órakor reggel külön társaskocsikon a déli vaspályához, innen külön vonattal Siófokra s onnan a Kisfaludy-gőzösről Füredre vitetnek. A visszautazás az nap este 7 órakor történik. Pünkösöd hétfőjén ugyane program szerint egy második kéjvonat is indul Pest-Budáról Füredre. Az árak igen olcsón vannak számítva. Egy második osztályú jegy oda és vissza 6 frt, egy harmadik osztályú 4 frt 70 kr. E kéjutazásnak, melynek, ha az idő kedvez, bizonyára számos részvevője lesz, csak azon egy hibája van, hogy mindkét napra szóló jegyek nem adatnak ki, pedig bizonyos, hogy igen sok részvevő két napot

is óhajtana a bájos fekvésű Füreden tölteni.” (*Kéjútazás Balatonfüredre, Pesti Napló*, 1870. május 29, 156.)

A déli vaspálya szolgáltatásait egyre többen vették igénybe, bár a 19. század végéig olykor-olykor beszámoltak fennakadásokról. Ilyen eset történt például 1879 májusában, amikor a Balaton megáradt, és jócskán megrongálta a fonyódi hegy alatti töltést. Ilyenkor napokig tartott a töltés helyreállítása, a síneket tartó talpak végei a vízben úsztak. Később a vízszintszabályozásokkal és a mederkarbantartásokkal mérséklődtek ezek a problémák.

A déli vasút fontos infrastrukturális változást hozott, de nem oldotta meg a tó zavartalan elérését, hiszen az északi part települései csak 1909 után kapcsolódtak be a vasúti forgalomba. A vasút közelebb hozta a fővárost a Balatonhoz, ám egyre sürgetőbbé vált az északi part bevonása is. Ezért 1888-ban megépült a Balatonszentgyörgyöt Keszthellyel összekötő, 10 km hosszú helyi érdekű vasút. 1902-ben már a Keszthely-vidéki vasúttal Tapolcáig lehetett utazni, 1909 júliusában pedig a MÁV átadta a forgalomnak a pusztaszabolcsi-tapolcai vonalszakaszát.

Siófok – a magyar Ostende

Siófok sajátos helyet foglal el a tavi települések sorában. A 19. században a veszprémi káptalan tulajdonában állt, és felfutását a déli vaspálya megépülésének köszönheti. A fürdőhellyé válás azonban csak néhány évtized alatt zajlott le az 1865-ben még csak mezővárosként funkcionáló településen. Hamarosan – az igényeket látva –, 1871-ben megépült az első, beszédes feliratú – Magyar Tenger – fürdőház, és megkezdődtek a telekparcellázások. Időközben Siófok nagybefektető részvényesek kezébe került, majd Glatz Henrik – a Franklin Nyomda alapítója – vállalkozó vezetésével a Siófokot fejlesztő részvénytársaság megkezdte a korszerű fürdőtelep kialakítását, szállodák, vendéglők, kávéházak létesültek, parti korzót alakítottak ki. Az új fürdőtelepet – melyet a neves mérnök, Ray Rezső tervei alapján kiviteleztek – 1893 júniusában nyitották meg. A Siófoki Balaton Fürdő és Szálló Részvénytársaság harmincöt hektáros fürdőtelepet létesített díszes szállodákkal, parkkal, nyaralókkal. A fürdőtelep szépen fejlődött, megépült az impozáns Sió és a Hullám Szálló. A nagy viláklak tulajdonosai korabeli festőművészek voltak: Than Mór, Vágó Pál, Flesch Tivadar, Tölgyessy Artúr. A korabeli tudósítás jól tükrözte a fürdőtelep modern felszereltségét: „A Balaton siófoki része teljes pompában várja a vasárnapi megnyitót. Kincses Balatonnak ez a drága korálja most már a világba lépő leányzó teljes bájával fogadja a vendégeit. A megnyitó ezen a részen lesz a legünnepélyesebb, a legnagyobb fényű. A program szélesrefaragott keretébe sok kedves, szórakoztató, igazi szezonhangulatot hozó pontot akasztottak be. A fényes fogadtatás érdekes lesz, a lóverseny izgató, a banket a legkedélyesebb, a csónakparthie a legromantikusabb, a kivilágítás és fáklyaszene ünnepi s a táncvigalom a gyönyörű program legmulatóbb része.” (*A siófoki fürdő megnyitása, Balaton Társadalmi és Közművelődési Közlöny*, 1893. június 18, 2.)

Siófok rohamosan fejlődött, a 20. század elejére a település lett a Balatoni Gőzhajózás Rt. székhelye, a halászat, a Balatoni Szövetség központja, és a megfelelő infrastrukturális és kommunális hálózat is kiépült. A 20. század elejére a vendégéjszakák számában Siófok elhagyta Balatonfüredet, ezáltal komoly verseny alakult ki a nagyobb települések között.

Az első balatoni útikalauz és a Balaton-kultusz kezdete

A 19. század második harmadában, a Balaton vidékének gyors ütemű fejlődésével egy időben sajátos kultuszteremtő folyamat vette kezdetét, ez pedig nem más, mint a Balaton szerepének, különlegességének, gyógyító hatásának, kultikus erejének hirdetése és reklámozása.

A folyamat több összetevős és több irányú. A kezdeteket Sziklay János (1857–1945) író, újságíró, a Balaton-egylet megalapítójának nevéhez szokták kötni. A veszprémi születésű Sziklayt szerteágazó munkássága mellett a Balaton egyik nagy szerelmeseként tartották számon. Számtalan cikke, könyve jelent meg a tóról. Legismertebb munkái közül kiemelkedik a *Szép Balaton mellől*, a *Balatonvidéki kalauz* és *A Balaton és vidéke* című összegzése. Írásai mellett aktív tevékenységet fejtett ki a Balaton Egylet – melynek alapítója volt – titkáraként 1882 és 1893 között. A Balaton Egylet céljaul a tó körüli élet, az idegenforgalom, az ottani kultúra és gazdaság fejlesztését nevezték meg. Az Egylet tagjai között neves közéleti személyeket találunk: Jókai Mórt, Mihálkovichs Tivadart, Keöd Józsefet, Écsy Józsefet. Az Egylet rendszeresen tett kulturális körutakat, kirándulásokat a tó vidékén. Általában a Kisfaludy gőzöst használták járműként. Az Egyletben öt szakosztály működött: gyógyászati, kirándulási, sport, gazdasági és irodalmi.

A Balaton Egylet az első tóköri szervezet volt, amely a Balaton összehangolt és sokirányú fejlesztését tűzte ki célul, melyet – elsősorban Sziklay Jánosnak köszönhetően – sajtóorgánumban, kiadványokban ismertettek, propagálták rendszeresen. Az Egyesület céljait Sziklay így fogalmazta meg a 1882-ben: „Augusztus 22-én és 23-án ünnepélyek színhelye lesz Balaton-Füred. Összegyűlnek ott az ország sok vidékéről a nemes vízi sport kedvelői, a Balaton állandó vendégei, hazánk e paradicsomának régi, hű barátai. Ez ünnepélyes alkalom önkénytelenül érezteti velünk, hogy hazánk e remek vidéke még mindig nem oly ismert, oly keresett, mint azt nagyszerűsége megérdemelné. Számosan vannak, kik bejárták a külföld majd minden nevezetes vidékét: a Balaton csak hírből ismert előttük, a zalai váromokról nem vetettek pillantást a Dunántúl Tempejére, vagy csak a túlsó partról tekintettek át a vasútról, mely Velencébe s onnan más külföldi tájakra vitte őket, hogy azok szépségében gyönyörködjenek.

Más országokban már régóta felfogták volna e vidék jelentőségét. Nálunk csak lassan terjed ennek tudata. Még mindig kevesen vannak, akik igazán odaadással érdeklődnek iránta, mint azt a külföld sok helyein s nálunk újabban a Kárpátokban is

tapasztalhatjuk.” (SZIKLAY János: *Balaton-egylet*, [Pesti Hírlap 1882. augusztus 15, 2. – A SZERK. és] *Veszprém megyei hivatalos heti közlöny*, 1882. augusztus 20, 161.)

Sziklay és az Egylet nevéhez kötődik – többek közt – a tihanyi Garay-kunyhó megépítése is. Az avatásra összeállított *Emléklapok* című füzet közölte Garaynak *A Balaton* című költeményét, a Garay-kunyhó történetét s több, a Balaton környékére vonatkozó cikket. 1883-ban a tudósítások az Egylet immár hatékony tevékenységéről, eredményeiről szóltak: „A »Balaton-egylet« a nyáron rendezendő kirándulások és egyéb multságokkal már jelenleg foglalkozik. Hiszik, hogy a Balaton vidéke s különösen Balaton-Füred virágzásnak indul majd. Immár is mintegy hazafiúi kötelessége minden műveltebb embernek ez üdvös és nagyhatású egyletnek tagjává válni, annnyival is inkább, mert az áldozat csak két forintból áll, alapító tagnak egyszer s mindenkorra 25 forint. Az egylet eddig mintegy háromszáz rendes és tizenöt alapító tagból áll.” (*Veszprém megyei hivatalos heti közlöny*, 1883. március 18.)

Az Egylet egyik legfontosabb küldetése a kulturális események megrendezése, az emlékhelyek megteremtése volt. Sziklay több helyütt hangot adott annak is, hogy szükség lenne egy Balatoni Múzeumra, melynek létrejötte még váratott magára. Az Egylet kezdeményezésére valósult meg ugyancsak az első bor-, szőlő- és gyümölcskiállítás, először 1887 szeptemberében Balatonfüreden, amely a későbbiek során évtizedekig Balatoni Borhétként élt tovább. 1889-ben az Egylet megjelentette a *Balatonvidéki kalauz – Turisták és fürdőzők* kézikönyve című útikalauzt, amelyet szintén Sziklay jegyzett. Ez a balatoni útikönyv elsőként mutatta be a Balaton általános történetét és természeti viszonyait, majd az egyes üdülőhelyek részletes leírása következett. Könyvének nagy előnye a színes néprajzi, történelmi részletek, figyelmet felkeltő érdekességek bemutatása volt.

Sziklay a Balaton érdekében vállalt kulturális tevékenységének gerincét adják ünnepi beszédei és megjelenései: Alsóörsön beszédet mondott Endródi Sándor balatoni költő emléktáblájánál, Keszthelyen a Balatoni Társaság helikoni ünnepén koszorút helyezett el, de ő volt az, aki a szántódi révcsárdához is emléktáblát állíttatott Csokonai Vitéz Mihály és *A tihanyi ekhóhoz* című költeményére emlékezve.

A Balaton Egylet 1894-ben beolvadt a Dunántúli Közművelődési Egyesületbe, 1904-ben pedig új érdekképviseleti szerv jött létre: a Balatoni Szövetség, amely folytatta a Balatoni Egylet megkezdett munkáját. Az Egylet megszűnése ellenére Sziklay rajongása a Balatonért nem hagyott alább, ugyanazon lelkesedéssel folytatta küldetését. 1904-ben Lóczy Lajos felkérésére elkészítette *A Balaton bibliográfiáját*, de számos cikket írt a Balaton eredetéről, a különböző települések (Füred, Arács, Révfülöp, Csobánc stb.) érdekességeiről, történetéről, tárcákat közölt Jókairól, Kisfaludyról, a Balaton természeti állapotáról, vízállásáról.

Országos ismertsége és teljesítménye eredményeként kormányfőtanácsosi címet kapott, 1925-ben pedig szülővárosa utcát nevezett el róla. Életének utolsó éveire ekképpen emlékezett vissza Vajkai Aurél etnográfus: „Sziklay Jánossal az 1940-es évek elején többször találkoztam a Múzeum körúton: amennyiben nyolcvan és egy-néhány évéhez illett, kellő tempóban igyekezett a Balaton kávéházba. A Balaton-kul-

tusz élvonalbeli harcosának ugyanis a szeretett tó mellékén nem volt otthona, de még egyszerű vikendháza sem. A kor hálátlan volt hozzá, a Balaton, amiért annyit küzdött, észre sem vette íróját, s a szegény öreg újságíró szeretett Balatonát csak egy kávéház címfeliratában szemlélhette közelebbről.” (VAJKAI Aurél: *Az első balatoni útikalauz és írója, Veszprémi Napló*, 1967. június 24, 6.)

Sziklay János 1945 novemberében hunyt el, a fővárosi Farkasréti temető díszsírhelyén nyugszik. 2007-ben szülővárosa a Vár utcai Panteonban emléktáblát avatott tiszteletére. Sziklay János neve ma már kikopott a magyar irodalomtörténetből, de – akár a Balaton-szeretete okán is – érdemes lenne válogatott műveit nemcsak újraolvasni, hanem 21. századi köntösben újfent kiadni. Sziklay – kevésbé ismert – szerepe a Balaton kultuszának elindításában és a tavi kulturális élet motorizálásában kitörölhetetlen és olyan alapokat teremtett, amelyre a 20. században is építeni lehetett.

Fürdőegyesületek, fürdőtelepek, Balatoni Szövetség

A térségben működő, párhuzamos folyamatok egyik fontos állomásához érkeztünk a 19. századi történeti síkok bemutatása során. A déli parton ugyanis a 19. század végén – a tavi fürdőkultúra kibontakozásával egy időben – sajátos civil, társadalmi szerveződések alakultak ki: az ún. *fürdőegyletek*. Ezeket az egyleteket a magyar társadalom középérége hívta életre, erősítve általuk a Balaton kezdődő kultuszát is. A déli part kiépülésében releváns szerepe volt Szaplanczay Manónak (1856–1916), Somogy megye tiszti főorvosának, aki 1893-ban hívta össze az első értekezletet a fonyódi partszakasz parcellázása céljából. Szaplanczay bátorító szavaira 1896-ra Balatonberényben 120, Balatonkeresztúron 30 kiadó parasztszoba jelent meg, Fonyódon 9 villa épült fel, Boglárán 25 ház és 56 szoba, Lellén 4 villa és 30 szoba, Szárszón 80 szoba, Földváron 10 magánvilla várta az üdülőket. A 19. század végére, a 20. század elejére a déli partszakasz fürdőkultúrája is kibontakozni látszott. Az egyszerűnek tűnő munkálatok mögött hatalmas összefogás állt: „Sok a tennivaló és nehéz a munka, mely a Balatonpart felvirágoztatásában még hátra van, hiszen még a kezdet legkezdetén vagyunk; de erős az elhatározás, nemes ambíció, egy kis áldozatkészség és vállvetett munkássággal rövid időn belül pótolni lehet a régi mulasztásokat.” (SZAPLONCZAY Manó: *A somogyi Balaton-part közséjei mint nyaraló és fürdőhelyek*, Kaposvár, 1896, 69.)

A sajátos civil szerveződések, a fürdőegyesületek nagyban előlendítették a települések fejlődését. Az egyletek szerepe és célja sokrétű volt: a fürdőkultúra színvonalának emelése, szálláslehetőségek teremtése, a vendéglátóhelyek számának növelése, az infrastruktúra javítása, a vízvezeték- és csatornahálózat bővítése, az elektromos hálózat kiépítése, a közlekedés fejlesztése. Országos szinten ezt az összetett tevékenységet az 1904-ben alapított Balatoni Szövetség fogta össze, és lendítette előre a kezdeményezéseket. Fő célként a Balaton-kultusz népszerűsítését, a balatoni fürdők felvirágoztatását tűzték ki. A fürdőegyesületek pedig sorra alakultak

egymás után: a Balatonföldvári Fürdőtelepesek Egyesülete (1898), a Balatonberényi Fürdőegylet (1899), a Balaton-Fonyódi Szépítési Egylet (1903), a Balatonboglári Fürdőegyesület (1904), a Balatonföldvári Balaton Club (1904), a Balatonkeresztúri Fürdőegyesület (1904), a Balatonlelleli Fürdőegyesület (1906), a Balatonszárszói és Balatonszemesi Fürdőegyesület (1910), a Balatonfenyvesi Fürdőegyesület (1911), a Fonyód Sándor-telepi Fürdőegyesület (1913).

Időközben a balatoni nagybirtokosok is rájöttek, hogy az idegenforgalom jelentős hasznot hozhat. Így felparcellázták a part menti területeket. A kis falvakból évek alatt virágzó nyaralóhelyek nőttek ki. Így vált felfutó fürdőhellyé Balatonföldvár is. Az egykoron a kőröshegyi Széchényi család birtokában lévő Földvár-pusztá a déli vasút megépülését követően szinte a semmiből nőtt ki, és néhány évtized alatt a legkedveltebb és az egyik legmodernebb fürdőhellyé vált. A gróf Széchényi Viktor tulajdonában lévő földterületet a Széchényiek felparcellázták, villákat építettek, korszerű fürdőtelepet alapítottak. Mérnöki segítséggel 36 holdnyi területet parkosítottak, egyenes vonalvezetésű utcákat alakítottak ki. A földvári fejlesztések elindítója az a Széchényi Imre gróf volt, aki a neves fürdőhely megteremtése mellett később a filoxéra ellen is hatékonyan felvette a harcot.

Balatonboglár esetében a Jankovich család elvülhetetlen érdemeiről kell szólnunk, akik a 18. század végétől legnagyobb birtokosként voltak jelen a településen. 1847-ben gróf Jankovich László (1816–1895) révkikötőjét – az induló tavi gőzhajózás céljából – a Balatoni Gőzhajózási Részvénytársaságnak ajánlotta fel, majd igen hosszú ideig Somogy vármegye főispáni tisztségét töltötte be, 1872-ben a Zala-Somogy Gőzhajózási Társaság elnöke lett. Később róla nevezték el a fürdőtelepet. Jankovich Lászlónak nagy szerepe volt Somogy vármegye gazdaságának modernizálásában, a helyi gazdasági egyletek újraélesztésében. Szőlősgyöroki uradalma a helyi bortermelés egyik központjává vált. Tudását azonos nevet viselő fiának is – Jankovich László grófnak (1860–1921) – átadta, aki később szintén kulcspozíciót töltött be a vidéken: Zala vármegye főispánjaként, a szőlősgyöroki családi otthonából irányította a zalai és balatoni közügyeket. Balatonlellén az 1800-as évek végétől kezdett kialakulni a nyaralókultúra. A település előnye a hosszú partszakasz volt. Lellén 1892-ben épült fel az első villa, a fürdőtelep parcellázása a 20. század elején kezdődött meg. Homok partját Szalay Imre (1846–1902) – fenyő- és nyárfaültetéssel – alakította nyaralásra alkalmassá.

A Hunyady család – a Jankovichokhoz hasonlóan – szintén kulcsszerepet töltött be a Dél-Balatoni vidéken. Gróf Hunyady József (1863–1942), somogyi képviselő, IV. Károly főudvarmestere e térség legnagyobb szőlőbirtokosának számított, a marcali járásban található kéthelyi uradalmukat tartották a birtok központjának. A prosperáló szőlőtermelés mellett gróf Hunyady József elvülhetetlen érdemeiket szerzett a tavi fürdőélet előmozdítása ügyében és Balatonszemes villasorának kialakításában. 1907-ben Szemesen vásárolt magának házat Eötvös Károly író is. Hunyady József 1912-ben a Balatoni Yacht Club elnöke lett, nevét a szemesi Hunyady-telep őrzi.

De nem ez az egyetlen vidék a Balatonnál, amelyhez a Hunyadyaknak közük volt. A 18. század végén Balatonberény is a család kezelésébe került, ahol renoválták a templomot, és gróf Hunyady Imre nevéhez köthető, hogy elsőként építtetett nyaralót (1882) a településen, a könnyebb elérhetőség érdekében pedig egy gőzhajót is vásárolt. Hunyady Imre jó példája iránymutatónak bizonyult, mert a 19. század végére már 4 nyaraló is állt Berényben.

Fonyód történetéhez szorosan kapcsolódik a Zichy család tagjának, gróf Zichy Bélának (1851–1928) áldásos tevékenysége. Zichy Béla az egyike volt a Balaton-kultusz támogatóinak és a fonyódi hegyen lévő birtokaiból jóval áron alul parcellázott fel telkeket, melyeken később a jellegzetes fonyódi villák felépülhettek. Majd a Fonyódi Fürdő Társaságnak ajándékozott 70 holdnyi erdőt, de támogatója lett a Fonyód-Kaposvár vasútvonal megépítésének is. Megépíttette a híres fonyódi Sirály Szállót, anyagi támogatással járult hozzá a fonyódi katolikus templom kivitelezéséhez és a székesfővárosi árvaházak üdülőtelepéhez is négy holdnyi földterületet ajánlott fel. Zichy Béla tevékenységét Fonyódon emléktábla és a Bélatelep elnevezés őrzi.

Később a vendégkör is formálódott. Balatonföldvárt és Balatonberényt elsősorban az arisztokrácia, Balatonboglárt a középosztály, Fonyód-Bélatelepet pedig az állami hivatalnokok látogatták szívesen, s építték fel ott villáikat, nyaralóikat. A 20. század elejére az infrastruktúra még inkább fejlődött a tó körül: 1909-ben megépült az Észak-Balatonparti vasút, majd számos új kikötő nyílt: Földváron 1907-ben, Fonyódon 1908-ban, Siófokon, Boglárán, Szemesen 1912-ben. A század végére feléledt a déli part, Siófok felzárkózott „Magyarország díszé”, azaz Balatonfüred mellé, melyet a fürdőhelyek látogatottsági adatai egyaránt alátámasztanak, s melyben bizonyára nagy szerepet játszottak a korszak népszerűsítő kiadványai és a déli parti fürdőegyletek aktív tevékenysége is.

A fürdőegyleteket 1904-től a Siófokon megalakult, már Sziklay János kapcsán említett Balaton-Szövetség fogta össze. 1908-tól már képes lapjuk is volt, *Balaton* címmel. Mindezek a folyamatok nagy előrelépésnek számítottak a déli parti települések aktív működése, fejlődése, valamint érdekképviselete tekintetében.

Felhasznált források

- ANTALFFY Gyula (1984), *A reformkor Balatonja*, Budapest, Panoráma.
- BÓSZÉ Sándor (1989), *A dél-balatoni fürdőegyletek történetéből. (1890–1944)*. In *Somogy megye múltjából. Levéltári Évkönyv 20*, Kaposvár, 211–252.
- CSEBÉY Géza (1996), *A porából megelevenedett Phoenix*, *Somogy*, 1996/3, 249–252.
- CSEBÉY Géza (1997), *Adalékok Keszthely és a Balaton tájleíró költészetéhez*, *Irodalomismeret*, 1997/1, 33–37.
- CSEBÉY Géza (2017), *A keszthelyi Helikon*, Zalaegerszeg, Pannon Írók Társasága.
- CSIFFÁRY Gabriella (2004), *Régi magyar fürdővilág*, Budapest, Helikon.
- DORNYAI Béla (1942), *Széchenyi és a Balaton*, *Balaton Kurír*, 1942. október 2, 1.
- EÖTVÖS Károly (2011), *A balatoni utazás vége*, *Veszprém*, Vitis Aureus.
- EÖTVÖS Károly (1957), *Utazás a Balaton körül*, Budapest, Szépirodalmi.

- HALLGASS Benjámin (1847), *Utazási töredékek, Életképek*, 1847/22, 708.
- HUDI József (1989), *A balatoni fürdőkultúra a reformkorban*, In *Közlemények Zala megye közgyűjtésményeinek kutatásaiból*, 1988, szerk. BILKEI Irén, Zalaegerszeg, 109–135.
- KANYAR József (1978), *A dél-balatoni fürdőkultúra kialakulásának történeti szakaszai*, In *Somogy megye múltjából. Levéltári Évkönyv* 9, Kaposvár, 139–188.
- KATONA Csaba: *Adatok Balatonfüred 1860-as évekbeli fejlődéséhez*, *Századok*, 2002/6, 1423–1454.
- KENEDY Ferenc (1993), *Siófok településtörténete*, Siófok, Városvédő és -Szépitő Egyesület.
- Kéjutas Balatonfüredre*, *Pesti Napló*, 1870. május 29, 156.
- KÓSA László (1999), *Fürdőélet a Monarchiában*, Budapest, Holnap.
- KÓSA László (1997), *Fürdővendégek társadalmi összetétele a kiegyezéskori Magyarországon*. In *A hét-köznapok historikuma*, szerk. DUSNOKI-DRASKOVICH József és ERDÉSZ Ádám, Gyula, Békés Megyei Levéltár, 76–109.
- KOSSUTH Lajos (1842), *Caleidoscop*. *Pesti Hírlap*, 1842. augusztus 7, 557.
- PETNEKI ÁRON (1982), *A magyarországi gyógyfürdők idegenforgalma és vendéglátása a XVIII. század végén és a XIX. század első felében*, In *Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum Évkönyve*, 1982.
- PRAZNOVSZKY Mihály (1998), *Tájirodalom*, Veszprém, Művészetek Háza.
- PREYSZ Kornél (1893), *A Balaton fürdői azok hatása és használata*, Budapest, Különny. a Magyar Orvosi Archivumból.
- PREYSZ Kornél (1894), *Fürdőügyünk haladása 1893-ban*, Budapest, Különny. a Magyar Orvosi Archivumból.
- SCHLEICHER Vera (2018), *Kultúrfürdő – Kulturális kölcsönhatások a Balaton térségében 1821–1960 között*, Budapest, L'Harmattan.
- SZAPLONCZAY Manó (1896), *A somogyi Balaton-part községei mint nyaraló és fürdőhelyek*, Kaposvár, Róthler György könyvny.
- SZÉCHENYI István (1846), *A balatoni gőzhajózás*, Pest, Trattner és Károlyi.
- SZIKLAY János (1904), *A Balaton bibliográfiája*, Budapest, Magyar Földrajzi Társaság Balaton-Bizottsága.
- SZIKLAY János (1882), *Balaton-egylet, Veszprém megyei hivatalos heti közlöny*, 1882. augusztus 20, 161.
- SZIKLAY János (1931), *Veszprém város az irodalomban és a művészetben*, Veszprém, Dr. Óvári.
- TÓTH Lajos, *A balatoni kultúra fejlődéstörténete*, Magyar Nemzeti Levéltár, Veszprém Megyei Levéltár, XIV, 28, 1–20.
- VAJKAI Aurél (1967), *Az első balatoni útikalauz és írója*, *Veszprémi Napló*, 1967. június 24, 6.
- VARGA István (2004), *Fonyód-fürdőtelep múltja képes levelező-lapokon*, Veszprém, Faa Produkt.